

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/141288>

Please be advised that this information was generated on 2022-08-23 and may be subject to change.

De organisatie van de bezetting

Onder redactie van Henk Flap en Wil Arts

De organisatie van de bezetting is de boekaflevering 1997 behorende bij het tijdschrift *Mens & Maatschappij* jaargang 72.

NUGI 641

ISBN 90 5356 255 9

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 1997

Inhoud

Wil Arts en Henk Flap De organisatie van de bezetting: ter inleiding	7
J.C.H. Blom Exploitatie en nazificatie De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945	17
Henk Flap, Kathy Geurts en Wout Ultee De jodenvervolgning in lokaal perspectief	31
Wout Ultee en Ruud Luijkx De schaduw van een hand Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943	55
Paul E. Werkman 'Vi coactus': het CNV in het eerste jaar van de Duitse bezetting	77
Stefan Louwers De nazificering van vrouwenorganisaties in Nederland	99
Hein A.M. Klemann De economische exploitatie van Nederland door de bezetter	117
Marnix Croes <i>Sicherheitspolizei</i> en <i>Sicherheitsdienst</i> in Nederland Straf georganiseerd of een gedecentraliseerd apparaat?	139
C. J. Lammers Collaboratie en verzet in Duitse en Japanse interneringskampen	157
Personalia	180

De jodenvervolging in lokaal perspectief¹

Henk Flap, Kathy Geurts en Wout Ultee

Inleiding: de Nederlandse paradox

Lang heeft men gedacht dat met de voltooiing van De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, de geschiedschrijving van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog zou zijn voltooid. Deze mening is inmiddels achterhaald. Wij willen ingaan op een tweetal wijzen waarop ook na De Jongs grote werk vooruitgang kan worden bewerkstelligd in de geschiedschrijving van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Enerzijds is dat mogelijk door aan te sluiten bij de internationaal vergelijkende studie van bezettingsregimes die duidelijk in opkomst is, anderzijds door gebruik te maken van een niet aflatende stroom van lokale studies naar de geschiedenis van met name joodse gemeenschappen.

Wat het eerste betreft, het blijkt dat oude en nieuwe vragen betreffende de geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog beter in internationaal vergelijkend dan in nationaal verband kunnen worden gesteld. De vragen die voortkomen uit de internationaal vergelijkende geschiedschrijving, waarin de Duitse bezetting van Nederland wordt vergeleken met die van andere landen, zijn bovendien brisanter. Zo valt de vraag die de discussie over de Duitse bezetting terecht overheerst, namelijk die naar de verklaring van de jodenvervolging, scherper te stellen indien men ziet dat gedurende de Tweede Wereldoorlog een – vergeleken met andere landen – hoog percentage van de Nederlandse joden omkwam. In de literatuur zijn enkele antwoorden op deze vraag naar voren gebracht, waaronder alledaagse ideeën als dat antisemitisme onder de bevolking en een pro-Duits regime zouden hebben bijgedragen aan de jodenvervolging. Ook is er reeds enig onderzoek verricht naar de houdbaarheid van dergelijke antwoorden. Dit internationaal vergelijkend onderzoek wordt echter geremd in zijn statistische mogelijkheden doordat Duitsland 'slechts 22 andere landen heeft bezet' (Fein, 1979).

Hetgeen de regionale en lokale geschiedschrijving van gemeenschappen tijdens de oorlog heeft opgeleverd, is wat minder duidelijk. De vragen die hierin worden gesteld zijn tot dusverre veelal weinig expliciet geformuleerd en het werk blijft bijna altijd steken in gevalsbeschrijvingen. In een discussie op de tv naar aanleiding van *Laarzen op de lange pijp* (1994), een door Ype Schaaf geschreven monografie over Leeuwarden tijdens de Tweede Wereldoorlog, werd de vraag gesteld hoe lang er in Nederland nog geschreven zou worden over de Tweede Wereldoorlog. De historicus Johan Frieswijk antwoordde: 'Net zo lang tot elke plaats, elke gemeente, elke stad zijn geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog heeft gekregen'. Een dergelijke geschiedschrijving voldoet in de behoefte om te weten 'hoe het eigenlijk is geweest' en ze wijst daarnaast vermoedelijk op een onverwerkt lokaal verleden,

waarbij het besef van het gemis van de vroegere joodse gemeenschap opnieuw doordringt. Ze zal helpen bij het vinden van een eigen identiteit. Michman (1991, p. 98) heeft enkele jaren geleden het beeld dat de lokale studies van joodse gemeenschappen geven gekenschetst als chaotisch. Hij wees erop dat er eigenlijk geen voorbeeldstudies waren en dat auteurs slechts sporadisch naar elkaars werk verwezen. Michman zou graag Beems studie over Leeuwarden en die van Brasz over Culemborg als voorbeelden zien (Beem, 1974; Brasz, 1984). Echter, ook al ontbreken comparatieve vragen in deze lokale studies, wellicht lenen ze zich toch voor comparatieve doelen, in combinatie zouden ze wel eens meer kunnen bieden dan elk op zich.

In dit artikel willen we nagaan in hoeverre de reeds bestaande resultaten en de toekomstige mogelijkheden van lokale geschiedschrijving te benutten zijn om verder te komen in de beantwoording van de vragen die in de internationaal vergelijkende bestudering van de bezettingsgeschiedenis zijn opgeworpen. Waar we met name aan denken is dat lokale studies waardevol kunnen zijn omdat het in geval van bijvoorbeeld gemeenten gaat om veel grotere aantallen eenheden – Nederland telde tijdens de oorlog ruim duizend gemeenten – die kunnen worden vergeleken op de condities die volgens genoemde en nog te noemen hypothesen medebepalend waren voor hoe de jodenvervolgving op lokaal niveau is verlopen (vgl. Blom, 1985). Hier willen we een begin maken door enkele van deze oplossingen 'te toetsen' met behulp van de reeds bestaande lokale studies van ruim vijftig gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Verklaringen voor de Nederlandse paradox

Onderzoek naar Nederland in de Tweede Wereldoorlog is vooral door historici verricht. Het staat goeddeels in het teken van De Jongs vraag in hoeverre de Duitse bezetters erin slaagden hun doelen, en dan met name de vernietiging der joden, te verwezenlijken. Het onderzoek naar de jodenvervolgving in Nederland werd door Fein (1979) en Blom (1983) in een internationaal vergelijkend perspectief geplaatst. In zo'n perspectief dringt zich de vraag op waarom het percentage omgekomen joden voor Nederland aanzienlijk hoger is dan elders. Het verschijnsel wordt paradoxaal indien wordt beseft dat het Nederlandse bestuur, voor zover dat bleef zitten, in vergelijking met andere bezette landen niet uitgesproken pro-Duits was, terwijl Nederland tevens weinig antisemitisme kende. Elders hebben we dit de Nederlandse paradox genoemd (Ultee en Flap, 1996).

Dergelijke bevindingen brengen niet alleen het Nederlandse zelfbeeld een deuk toe, maar ze weerleggen tevens een impliciet gebleven opvatting in dezen van De Jong (1968-1988, VII, pp. 364-365). Hij lijkt er in het algemeen als vanzelfsprekend van uit te gaan dat de bezetter dermate gedreven en vastberaden was in zijn streven om de joden te vervolgen en daarbij zo machtig, dat er eigenlijk geen verschillen tussen de diverse bezette gebieden in het lot van de joden te verwachten zijn. Tegelijkertijd onderkent De Jong op andere, minder centrale plaatsen in zijn werk dat er lokale verschillen waren in de percentages joden die de oorlog overleefden (1968-1988, VI, pp. 356 e.v.) waarbij hij met name Enschede noemt, waar meer dan

elders joden via de onderduik het leven wisten te redden. Ook haalt hij het voorbeeld aan van Tiel: 'Neem Tiel. De commissaris van politie weigerde Joden te arresteren. Kan er geen verband geweest zijn tussen deze daad en het feit dat van de acht-en-zestig Tielse Joden zeven-en-vijftig onderdoken?'

Lammers (1990 en 1994) stelde in reactie op deze weerlegging en in vervolg op Fein en Blom de vraag waarom sommige bezettingsregimes succesvoller zijn geweest in de vervolging van joden dan andere. Zijn theorie komt erop neer dat bezetters die ook lagere bestuursniveaus in handen hebben, daarin succesvoller zijn – weliswaar tegen hogere kosten – dan bezetters die zich alleen het hoogste bestuursniveau toeëigenen. Lammers' onderzoek betrof verschillen tussen landen en verschafte steun aan zijn hypothese. Lammers' theorie verklaart niet alleen verschillen tussen landen, maar maakt tevens voorspellingen mogelijk over verschillen binnen landen, bijvoorbeeld tussen Nederlandse gemeenten. Afhankelijk van het bestuurlijk niveau waarop collaboratie plaatsvond met een bezettende macht verschilde de kans dat joden door Duitse maatregelen hun oorspronkelijke woonplaats moesten verlaten (meestal afvoer via Westerbork naar Polen, soms gedwongen verhuizing naar elders en daarna deportatie) en de kans dat ze de oorlog overleefden. De gedachtengang achter Lammers' hypothese is dat elke maatregel van hogerhand op lagere niveaus wordt uitgevoerd, daar uitwerking behoeft en tijd vergt. Dit verschaft mogelijkheden om maatregelen *niet* uit te voeren, te vertragen en zo uit te voeren dat hun gevolgen beperkt zijn (bijvoorbeeld joden waarschuwen). Het ligt voor de hand dat Duitsgezinde NSB-burgemeesters en NSB-hoofden van politie van deze mogelijkheden minder gebruikmaakten, daar zij in hun ideologie joden nadrukkelijk buiten het morele universum plaatsten (vgl. Fein, 1979).

Lammers' verklaring is met andere hypothesen aan te vullen. Blom (1983 en 1987) en Hilberg (1985) opperen dat behalve bezetters en helpers, ook omstanders en slachtoffers bijdroegen aan de jodenvernietiging. Deze hypothesen contrasteren met de gedachte dat verzet tegen de jodenvervolging nagenoeg zonder gevolg bleef door de vastberadenheid der bezetter. Terwijl de laatste hypothese slechts één handelende partij veronderstelt, ziet Lammers meer actoren en zeggen Blom en Hilberg dat er nog meer waren.

De vermoedelijke bijdrage van omstanders valt onder meer te bezien als onderdeel van de invloed van de verzuiling van Nederland. De Duitse bezetting is te beschouwen als een test van de bindingen tussen de Nederlanders in het algemeen en tussen joden en niet-joden in het bijzonder. Blom (1987, p. 503) suggereert dat door de verzuiling joden op beslissende momenten niet konden rekenen op solidariteit van niet-joden. Kruijt (1957) stelde dat de organisatorische verzuiling de verzuiling in de dagelijkse omgang verscherpte. Wanneer omstanders voor de oorlog weinig alledaagse contacten met joden hadden, konden de laatsten wellicht minder gemakkelijk iemand vinden bij wie ze konden onderduiken. Joden kregen door hun gebrek aan sterke relaties met niet-joden volgens Vuijsje (1986) eveneens minder onderduik aangeboden. Een aanwijzing voor het ontbreken van dergelijke contacten vormen afzonderlijke verenigingen voor kerkelijke gezindten (voetbal- en gymnastiekverenigingen, scholen, politieke partijen, vakbonden en ondernemersorganisaties). Een complicatie in onze redenering is wellicht dat de NSB de verzuiling verzwakte, met name op het platteland, tenminste aldus

Kooy (1962) en Passchier en Van der Wusten (1979). Het percentage NSB-stemmers is aldus een maat voor ontzuiling. Tegelijkertijd is het percentage NSB-stemmers een aanwijzing voor de omvang van de lokale bevolking die de joodse bevolking buiten het morele universum plaatst. Overigens was er volgens het onderzoek van Pennings (1991) zo rond 1930 weinig verschil tussen stad en platteland in het niveau van institutionele verzuiling. Ultee en Luijkx (1997) vonden dat de verzuiling in de alledaagse omgang, afgemeten aan de mate waarin joden in de jaren voor en tijdens de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog in eigen kring trouwden, in de kleinere gemeenten groter was dan in grote gemeenten. Hendrickx (1994) demonstreerde al eerder dat dit een algemeen patroon is: de alledaagse verzuiling afgemeten aan huwelijken tussen leden van verschillende godsdienstige groepen (inclusief onkerkelijken) is kleiner in de steden.

Vervolgens onze uitwerking van de hypothesen over de slachtoffers zelf. Michman laat in de laatste voetnoot bij zijn eerder aangehaalde artikel doorschemeren dat hij bezwaar heeft tegen plaatselijke studies die vooral handelen over de toenemende welstand en integratie van joden en over opkomst en verval. Kennelijk gaat het er volgens hem om de hypothese dat de emancipatie van de joden tot hun assimilatie leidde, aan te vullen met de hypothese dat de uitblijvende gelijkstelling in Rusland en de pogroms aldaar evenals de ontrechting van de joden in Duitsland, de groei van het zionisme in Nederland hebben bevorderd (Michman, 1991, p. 98). Dit laatste, zo veronderstellen we, leidde ertoe dat de joden eerder de strekking van de kwade bedoelingen van de bezetter onderkenden (vgl. Ultee en Luijkx, 1997), en dat er uiteindelijk minder joden omkwamen. Wij verbinden er tevens de gevolgtrekking aan dat wat het verenigingsleven betreft, het er niet alleen om gaat gemengde verenigingen te tellen, maar ook de plaatselijke aanhang van zionistische verenigingen. Een tweede hypothese over de slachtoffers betreft de Joodse Raad. De geestelijk leider van een Joodse Gemeente werd automatisch ook beschouwd als plaatselijk vertegenwoordiger van de Joodse Raad. In de grotere Joodse Gemeenten had de Joodse Raad aparte afdelingen. Die verleende ontheffing van deportatie, in ruil soms voor diensten bij de deportatie van anderen. Hoewel sommige individuen hierdoor meer tijd kregen om een onderduikadres te vinden, zou dit in totaal wel eens tot een hoger niveau aan deportaties kunnen hebben geleid. De meeste Joodse Gemeenten bestonden uit meerdere burgerlijke gemeenten en in gemeenten zonder vestiging van de Joodse Raad of zonder plaatselijke vertegenwoordiger zou de kans op deportatie groter kunnen zijn geweest omdat de vertegenwoordigers van de Joodse Raad bij het uitgeven van een 'Sperre' vermoedelijk toch allereerst hebben gedacht aan degenen die hen het meest na stonden en die meestal dichtbij woonden.

De aanpak, de bronnen, de eenheden, de meetinstrumenten

We willen weten welk licht de reeds bestaande studies van gemeenten in de oorlog laten schijnen op de genoemde hypothesen. Daartoe bedrijven we een soort sociografie van Nederlandse gemeenten in de Tweede Wereldoorlog. Aan de hand van de beschikbare lokale studies

trachten we te komen tot een catalogus, een datamatrix zou men kunnen zeggen, waarin voor de verschillende lokale gemeenten is aangegeven wat hun 'score' is op de relevante kenmerken die in de genoemde hypothesen figureren (vgl. Flap, 1987).

Deze lokale studies betreffen hoofdzakelijk de geschiedenis van de joden in een bepaalde plaats. Soms gaat het om studies, waarvan die van Van der Boom (1995) het beste voorbeeld is, die de geschiedenis schrijven van een plaats waarin tevens een hoofdstuk of een paragraaf over de jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog is opgenomen. Recentelijk is met het verschijnen van een regionale studie van Huizinga (1996) over de provincie Friesland tijdens de oorlog nog een nieuwe variant ontstaan. In totaal hebben we ruim vijftig studies verzameld en opgenomen in een lijst die als bijlage op het eind van deze bijdrage te vinden is. Deze lijst is samengesteld door de auteurs en daarna gecontroleerd door enkele collega-onderzoekers op belangrijke omissies. Enkele bijdragen die qua titel doen vermoeden dat er de gewenste gegevens in zijn te vinden zijn niet gebruikt, daar ze te karig aan informatie waren, of niet of te laat beschikbaar kwamen.

De hypothesen slaan op gemeenten als analyse-eenheden, terwijl sommige studies alleen over één plaats binnen een gemeente gaan. In voorkomende gevallen hebben we de gegevens over de ene plek als pars pro toto voor de hele gemeente genomen. Dan zijn er studies die handelen over een regio, veelal bestaande uit één Joodse Gemeente die meerdere burgerlijke gemeenten beslaat. Van deze eenheden willen we een aantal 'kenmerken' bepalen. Om misverstanden te voorkomen zij nogmaals gezegd dat we ons beperken tot hetgeen in die vijftig studies te vinden is en daarom moeten we werken met de aanwijzingen die in de verschillende studies voorhanden zijn. Het spreekt vanzelf dat dat niet altijd de meest ideale metingen zijn.

Allereerst willen we het aantal joodse inwoners aan het begin van de oorlog weten en vervolgens het aantal joden dat slachtoffer werd, om aldus het percentage slachtoffers te kunnen bepalen. Het aantal joodse inwoners dat in de verschillende lokale studies wordt genoemd heeft soms betrekking op mei 1940, maar het kan ook betrekking hebben op bijvoorbeeld 1938 of 1942. Bovendien betreft dit aantal soms alle 'personen met joods bloed' (dus ook de 'half- en kwartjoden'), terwijl dit aantal in een andere studie alleen betrekking heeft op de 'vol-joden'. Omdat ons tevens al snel bleek dat sommige studies niet eens het aantal joodse inwoners vlak voor of aan het begin van de oorlog aangaven, hebben we, om niet meteen vast te zitten in de eerste stap van onze oefening, ook gebruikgemaakt van de door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (1942) samengestelde lijst van joden die zich op bevel in 1941 hebben aangemeld bij de plaatselijke gemeente, de zogenaamde *Statistiek der bevolking van jood-schen bloede in Nederland*. Om vertraging en bewuste vervalsingen door de ambtenaren van het bevolkingsregister tegen te gaan werd die lijst juist niet samengesteld door de ambtenaren de bestaande bevolkingsregisters uit te laten pluizen om te bepalen wie wel of wie niet jood was. Door deze lijst werd publiekelijk gedefinieerd wie jood was en wie niet. Vaak is het daadwerkelijke aantal slachtoffers bekend, maar soms, indien dat getal niet bekend is, dan benaderen we dat door het aantal gedeporteerden te nemen. Het verschil tussen beide cijfers is, zoals bekend, doorgaans heel klein.

Omdat in de verschillende plaatselijke studies verschillende definities worden gebruikt van 'joden', verschillen de aantallen soms sterk van de aantallen joden die in de Duitse' lijst van 1941 staan. In dit artikel verstaan wij onder joden de categorie der zogenaamde 'voljoden'. Dit zijn mensen met drie voljoodse grootouders en mensen met twee voljoodse grootouders die tevens op 9 mei 1940 lid waren van een Joods-kerkelijke Gemeente, hetzij met een jood getrouwd zijn. We willen hiermee niet beweren dat dit de enige zinnige definitie is van wie joods is, wel is het de meest bruikbare definitie om verder te komen in vergelijkend onderzoek. De 'voljoden' zijn zowel diegenen met een Nederlandse als met een buitenlandse nationaliteit. Zij waren ook de joden die volgens de opvatting van de Duitse bezetter gedeporteerd moesten worden. Het aantal slachtoffers is soms overgenomen van reeds bestaande lijsten, zoals bijvoorbeeld het dodenregister van de plaatselijke Joodse Gemeente, soms door de auteurs van de lokale studies zelf uitgezocht in diverse bronnen. Op een nog andere, grondige manier is dat in Spijers studie over Zandvoort (1995) gebeurd. Daarvoor heeft het Rode Kruis een archiefstudie gedaan van hun eigen lijst die na de oorlog is opgesteld voor de overlevenden en van andere beschikbare lijsten.

Vervolgens willen we informatie over condities die volgens de genoemde hypothesen wellicht tot verschillen in het lot van de joden hebben geleid. Zo willen we weten wanneer de jodenvervolging in een gemeente daadwerkelijk begon, dat wil zeggen, het tijdstip waarop de eerste joden werden weggevoerd naar elders. Onder het begin van de deportaties verstaan we hier alle acties waarbij daadwerkelijk joden werden weggevoerd (zoals razzia's, wegvoeren naar werkkampen, wegvoeren naar concentratiekamp Vught of Westerbork). We meten die tijd als het aantal maanden dat verstreken is na de Duitse inval in Nederland. Is er wat tijdstip waarop de deportatie begon en percentage joden dat de oorlog niet overleefde geen verschil tussen de gemeenten, zo redeneren we, dan was de bezetter blijkbaar inderdaad zeer vastberaden en tegelijk almachtig.

Verder willen we weten of de burgemeester Duitsgezind en NSB'er was, en of dat ook gold voor het hoofd van politie. Na september 1941 werden er eigenlijk alleen nog NSB'ers tot burgemeester benoemd. De Jong (1968-1988, VI, pp. 426-429; zie ook Hirschfeld, 1991, p. 230) stelt dat er op een totaal van 911 burgemeestersposten op het hoogtepunt in juli 1944 275 burgemeesters lid waren van de NSB, terwijl daarnaast 105 posten onbezet bleven. Dus 35% van alle burgemeesters was op dat moment NSB'er. Omdat dit met name gold voor de grotere gemeenten, leefde op dat moment zo'n 55% van alle Nederlanders onder een nationaal-socialistisch gezinde burgemeester. Voor het moment negeren we dat deze NSB-burgemeesters meer en minder pro-Duits waren, en dat er onder de andere burgemeesters eveneens pro-Duitse personen voorkwamen (Derksen en Van der Sande, 1984).

Over de hoofden van politie is minder bekend. Het weekblad *Nieuwsmet* heeft jaren geleden een dossier gepubliceerd waarin NSB-hoofden van politie worden beschreven. Over de effecten van de combinaties van burgemeester en politiefchef hebben we geen veronderstellingen gemaakt, maar het lijkt niet onaannemelijk dat de combinatie van een 'foute burgemeester' en een 'goede politiefchef' de joden betere overlevingskansen bood dan de omgekeerde combinatie.

Een punt waar bij de vergelijking rekening mee moet worden gehouden, is of op het moment dat een NSB-burgemeester of hoofd van politie benoemd werd de deportatie van de joden in die gemeente nog moest beginnen, nog gaande was of al praktisch voltooid. Zo waren de joden al weggehaald uit Leeuwarden toen de NSB'er Schönhard in januari 1943 burgemeester van de stad werd. Hoewel de overgrote meerderheid van de joden in Nederland aan het eind van de zomer van 1943 was gedeporteerd, werden ook daarna nog wel joden weggevoerd (vgl. Blom, 1987 en De Jong, 1968-1988, VIII, p. 708).

Voor het vaststellen van de mate van antisemitisme onder de lokale bevolking vertrouwen we op hetgeen de auteurs daarover te melden hebben, waarbij we onderscheid willen maken tussen het niet of nauwelijks voorkomen en de duidelijke aanwezigheid van een virulent antisemitisme bij ten minste een deel van de plaatselijke bevolking.

We hadden gehoopt de mate van verzuiling af te kunnen lezen aan het melding maken van verenigingen op verzuilde grondslag, doch dat blijkt alleen zin te hebben voor het aantal joodse verenigingen, daar over het verenigingsleven van de andere zuilen in de lokale studies zo goed als niets wordt gezegd. Ook kan gekeken worden naar het aantal joden dat lid was van gemengde verenigingen. Daartoe rekenen we niet alleen bijvoorbeeld sportverenigingen, maar ook bijvoorbeeld de Gemeenteraad. Het aantal verenigingen moet daarbij wel in verhouding worden gezet tot de omvang van het aantal in de plaats levende joden. Dit verhoudingsgetal wordt wel de 'zuilichtheid' van een zuil genoemd (Pennings, 1991, p. 70). Het percentage NSB-stemmen bij de verkiezingen voor de oorlog, bijvoorbeeld die voor de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 (of beter nog, het verschil met het landelijk gemiddelde van 7,9%), zou eveneens een indicatie kunnen geven van de mate van verzuiling. De stembusuitslag van de Kamerverkiezingen in 1937 of die voor de Provinciale Staten in 1939 vormen een alternatieve maatstaf, hoewel deze minder goed de plaatselijke verhoudingen weergeven en bij toepassing ook niet zulke duidelijke verschillen zullen vertonen omdat de NSB toen naar verhouding minder stemmen kreeg dan bij de verkiezingen in 1935. Slechts weinig lokale studies melden de aanhang die de NSB bij deze politieke verkiezingen wist te behalen. Hoewel we de opzet van dit artikel er enigszins geweld door aandoen – we wilden immers bepalen wat de bestaande lokale studie leren over lokale verschillen in jodenvervolging – kunnen we het niet laten en nemen we het percentage stemmen dat de NSB in 1935 per gemeente op zich wist te verenigen over uit gemakkelijk toegankelijke CBS-publicaties daaromtrent. Beter ware nog geweest om het aantal NSB-leden per 10.000 inwoners te weten. Rond 1935 zou dat gemiddeld voor heel Nederland per 10.000 inwoners neerkomen op 42 en in 1940 op 40 met een tussentijds hoogtepunt van 63 NSB-leden. De ledenadministratie van de NSB is helaas grotendeels verloren gegaan en deels nooit goed op orde geweest.

Het aanhalen van lokale studies voor gegevens over de aanhang van zionistische verenigingen zal vermoedelijk weinig zin hebben, gegeven de boven aangehaalde kritiek van Michman op het ontbreken van deze gegevens in de door hem beschouwde lokale studies. Wel kijken we of er plaatselijk een zetel van de Joodse Raad was gevestigd of dat er gesproken wordt over een zogenaamde 'vertrouwensman'. Overigens zij nog vermeld dat de lokale studies telkens door twee van de schrijvers dezes zijn gelezen, waarbij af en toe bleek dat een lokale studie toch meer

informatie bevatte die voor onze probleemstelling relevant is dan de ene lezer aanvankelijk meende te kunnen vaststellen.

De Nederlandse paradox in het licht van de lokale studies

De eerste vraag die moet worden gesteld is of er wel plaatselijke verschillen waren in de percentages joodse inwoners die de oorlog hebben overleefd. Mochten er geen plaatselijke verschillen zijn, dan zou de visie over de vastberadenheid van de bezetter en zijn almacht alsnog steun vinden. Is dat echter niet het geval dan kunnen we, ter beproeving van de andere hypothesen die een rol spelen in onze verklaring van de Nederlandse paradox, de beschreven gemeenten in nog drie andere opzichten met elkaar vergelijken: Waren de percentages afgevoerde joden en de percentages omgekomen joden hoger in gemeenten waar de burgemeester en/of het hoofd van politie Duitsgezind waren?; Waren deze percentages hoger in gemeenten waar de verzuiling sterker was?; En waren de percentages hoger in gemeenten zonder vestiging van de Joodse Raad?

Voordat we de afzonderlijke studies uitplozen, hebben we eerst gerubriceerd wat er over de bezettingsgeschiedenis van de bewuste plaatsen geschreven stond in *Pinkas* van Michman, Beem en Michman (1992). Dit werk biedt een overzicht van de geschiedenis van de verschillende Joodse Gemeenten in Nederland evenwel zonder vergelijkingen te maken. De informatie die dat overzichtswerk oplevert, hebben we vervolgens aangevuld met hetgeen we in de lokale studies aan extra informatie wisten te vinden. Dit leidde tot de opstelling van gegevens zoals in Tabel 1. Het bleek dat veel van de relevante informatie in de lokale studies ook al in *Pinkas* te vinden is, hetgeen niet zo verwonderlijk is daar dat werk sterk steunt op die lokale studies.

Een vergelijking van de lokale geschiedenissen maakt allereerst duidelijk dat gemeenten verschillen in het percentage slachtoffers onder de joodse bevolking. Dit percentage beweegt zich in de door ons beschouwde studies tussen de 40 en de 100%. Anders gezegd: het percentage overlevenden beweegt zich tussen de 0 en 60%. Het landelijk gemiddelde percentage slachtoffers is een getal ergens tussen de 75 en de 80%. Nauwkeurige lezing van *Pinkas* maakt duidelijk dat voor zover er gegevens bekend zijn over de Joodse Gemeenten, er slechts een paar gunstige uitzonderingen zijn: Haaksbergen telde 68% overlevenden en Enkhuizen zelfs 93%. Indien we een kaartje van Nederland maken, zie Figuur 1, met daarop de verdeling van de Joodse Gemeenten met een percentage slachtoffers dat onder het gemiddelde van het hele land ligt, dan blijkt dat Gemeenten in het Oosten en het Zuiden van het land, dat wil zeggen in de provincies Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg, naar verhouding minder slachtoffers tellen.

Tevens laat zich met de thans beschikbare gegevens een eerste, omzichtige berekening maken van het verband tussen de datum waarop de vervolging in een gemeente begon en het percentage slachtoffers. De correlatie tussen het begin van de deportatie en percentage omgekomenen bedraagt -0.15 . Met andere woorden: hoe eerder de deportatie begon, des te meer

slachtoffers. Bovenstaande correlatie is berekend op basis van veertig burgerlijke gemeenten, want er waren er een aantal waarvan de datum waarop de deportatie begon niet bekend was. Zoals te verwachten valt bij deze kleine aantallen eenheden is de correlatie niet significant ($p=.34$). Maken we eenzelfde berekening over de rond de honderd Joodse Gemeenten waarover *Pinkas* wat dit betreft enige informatie geeft, dan blijkt een soortgelijk negatief, niet-significant verband van $-.14$ ($p=.24$). Het is niet altijd duidelijk of de gegevens die in *Pinkas* te vinden zijn over het aantal slachtoffers slaan op de slachtoffers uit de gehele Joodse Gemeente of alleen op die uit de burgerlijke gemeente waar de kille naar is vernoemd.

Hoewel we over de samenhang geen hypothese hebben geformuleerd, blijkt op grond van de gegevens in *Pinkas* dat de deportatie in de grotere plaatsen eerder is begonnen. Het verband van $-.24$ is zelfs statistisch significant ($p=.03$). Indien we, met gebruikmaking van de bevolkingsaantallen uit de Duitse lijst uit 1941, een voorzichtige berekening maken van de samenhang tussen bevolkingsomvang van een burgerlijke gemeente en het percentage joden dat overleefde, dan blijkt de correlatie tussen de grootte van een burgerlijke gemeente en het percentage omgekomenen $.14$ ($p=.35$). Hoe groter een gemeente, des te hoger het percentage joden dat is omgekomen. Dit percentage is berekend op basis van 49 burgerlijke gemeenten. De gemeenten met erg weinig joden zijn niet opgenomen in de berekening (Blokzijl, Hasselt, Werkendam, Winsum, Zwartsluis). Indien we deze samenhang uitrekenen voor alle Joodse Gemeenten zoals in *Pinkas* vermeld, met gebruikmaking van de daar vermelde bevolkingsomvang van de Joodse Gemeenten in 1930, dan is die correlatie nog zwakker, namelijk $.04$ en niet significant ($p=.24$).

Een directe meting van verzuiling betreft het aantal joodse verenigingen per gemeente gedeeld door het aantal joodse inwoners, de zogenaamde zuildichtheid van de plaatselijke joodse bevolking. Het is onzeker in hoeverre de genoemde aantallen verenigingen een reële afspiegeling van het daadwerkelijke aantal vormen. Het verband ($-.10$) tussen de zuildichtheid van de joodse bevolking in een burgerlijke gemeente en het percentage slachtoffers in die gemeente berekend over de ruim veertig gemeenten waarvoor hierover informatie beschikbaar is, is hoewel absoluut niet significant ($p=.55$), niet zoals verwacht, want hoe minder verzuild de joodse bevolking, des te meer slachtoffers er onder hen vielen. Opvallend is de sterk negatieve, significante ($p < .01$) correlatie van $-.37$ tussen de grootte van een gemeente en de zuildichtheid. Hoewel er in de grotere gemeenten meer joodse verenigingen bestonden was de zuildichtheid onder de joodse bevolking daar dus toch geringer.

Helaas bevat de overgrote meerderheid van de lokale studies geen of slechts gebrekkige of onvergelijkbare informatie over de andere condities die verantwoordelijk zouden kunnen zijn voor de genoemde verschillen. Indien er geen melding is een kenmerk, zoals bijvoorbeeld antisemitisme, en we aannemen dat zo'n kenmerk dan ook afwezig was, en we vervolgens uitrekenen of er een verschil is in percentage slachtoffers in gemeenten met en zonder dat kenmerk, dan blijkt dat in gemeenten waar antisemitisme bestond er meer slachtoffers vielen onder de joodse inwoners. Hoewel in de verwachte richting, is ook dit zwakke verband van $.07$ niet significant ($p=.63$).

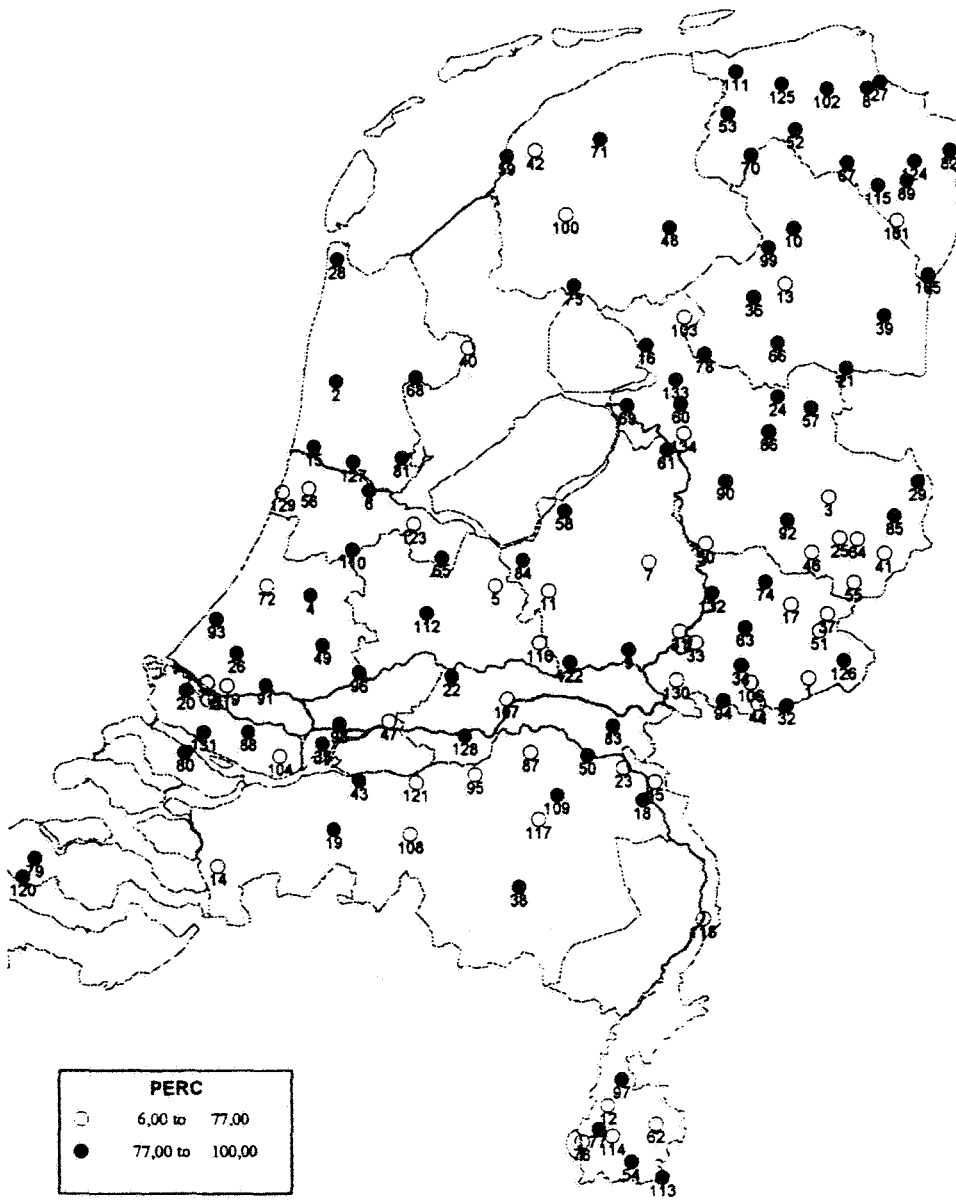
Tabel 1 Percentage joden dat de vervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog niet overleefde per burgerlijke gemeente en daarvoor mogelijk relevante condities. Bron: Pinkas (1992) en lokale studies (zie bijlage).

gemeente	grootte	aantal voljoodse inwoners volgens Duitse volkstelling 1941	aantal slachtoffers	% slachtoffers	begin deportaties	Joodse Raad	antisemitisme	burgemeester Duitsgezind	hoofd politie Duitsgezind	% NSB stemmen Provinciale Statenverkie- zingen 1935	joodse verenigingen	joden lid algemene verenigingen
Aalten, Gld	12275	83	34	41	okt 41		nauwelijks			9,5	2	ja
Alkmaar, NH	33837	167	102	61	mrt 42	ja	nauwelijks			9,7	4	ja
Amersfoort, Utr	49670	632	336	53	aug 42		ja			8,8	8	
Amsterdam, NH	803073	79497	66000	83	feb 41	ja				10,8		
Apeldoorn, Gld	74447	1549	1450	94	okt 41			ja	ja	8,6	8	
Assen, Dr	20566	419	416	99	jun 42	ja	nec	vanaf 30-6-42	ja	8,8	4	ja
Averest, Ov	10393	43	40	93						5,4		
Beek, Lim	6704	25	11	44	aug 42		ja			11,8		ja
Bergl, Gld	11673	37	23	62	begin 43					8,8		
Blokzijl, Ov	1049	8	8	100	nov 42					6,3	1	ja
Borculo, Gld	5709	94	44	47	nov 42					10,3	5	ja
Boxmeer, NB	4075	23	19	83	aug 42			ja		2,5	2	
Coevorden, Dr	7279	139	127	91	jan 42	ja			nec (anti)	9,7	6	ja
Culemborg, Gdl	9738	53	38	70						2,1	8	ja
Den Bosch, NB	49524	395	268	68	okt 41	ja				5,5	7	ja
Den Haag, ZH	514553	13862	10500	76	begin 42	ja		vanaf juli 42	ja	12,0	20	ja
Doesburg, Gdl	5097	23	13	57	okt 41					7,7	1	
Doetinchem, Gdl	17681	157	125	80	okt 42					11,4	5	ja
Dordrecht, ZH	63712	311	290	93	aug 42	ja		ja		6,7	12	ja
Elburg, Gdl	2549	26	16	62	medio 42					2,3	2	
Eenschede, Ov	92895	1310	785	60	sep 41	ja	ja		nec	11,3	>10	ja
Gennepe, Lim	3556	40	22	55	aug 42			nec		8,1	2	ja
Gorcum, ZH	14739	110	70	64	okt 42		nec	vanaf 24-2-43	vanaf 3-9-43	7,6	5	ja
Hardenberg, Ov	17986	37	36	97	aug 42					6,1	4	ja
Hasselt, Ov	2087	11	8	73						6,1	2	
Heerlen, Lim	51311	121	100	83						13,2	1	
Hengelo, Gld	5235	45	36	80	okt 41					5,6		
Hoorn, NH	12988	35	30	86	apr 42	ja				7,4	5	ja

Vervolg van tabel 1:

gemeente	grootte	aantal voljoodse inwoners volgens Duitse volkstelling 1941	aantal slachtoffers	% slachtoffers	begin deportaties	Joodse Raad	antisemitisme	burgemeester Duitsgezind	hoofd politie Duitsgezind	% NSB stemmen Provinciale Statenverkie- zingen 1935	joodse verenigingen	joden lid algemene verenigingen
Kampen, Ov	20935	43	34	79	okt 42	ja		vanaf mei 42		4,6	3	ja
Leek, Gr	8271	71	61	86						13,0	7	
Leeuwarden, Fr	55763	623	470	75	apr 42	ja		vanaf jan 43	vanaf okt 43	6,0	>10	ja
Maastricht, Lim	68840	420	299	71	jun 42	ja	ja			11,7	7	
Meppel, Dr	13945	256	226	88	aug 42	ja				3,6	10	ja
Nijkerk, Gdl	11188	60	44	73	apr 43					2,1	7	
Nijmegen, Gdl	96324	528	398	75	najaar 42	ja				8,2	8	ja
Oldenzaal, Ov	10791	70	62	89	sep 41					6,0	4	ja
Oss, NB	18373	353	282	80	aug 42					4,4	6	ja
Pekela, Gr	13152	153	142	93	nov 42					9,2	10	ja
Rheden, Gdl	27806	101	68	67						8,6		
Rijswijk, ZH	19101	299	200	67	jun 42	ja				13,5		
Sittard, Lim	16397	136	126	93	aug 42		ja			17,1	7	ja
Smilde, Dr	6366	13	12	92						9,2	1	ja
Sneek, Fr	17390	43	18	42						3,8	5	ja
Steenwijk, Ov	7881	93	42	45	sep 42				nee (anti)	5,9	5	ja
Tiel, Gdl	12954	61	29	48	apr 43				nee (anti)	8,8	5	
Utrecht, Utr	168253	1866	1763	94	feb 42	ja	ja	vanaf apr 42	ja	10,2	>10	ja
Veghel, NB	8818	28	15	54		ja				0,9	3	
Vlughtwedde, Gr	15374	115	97	84						15,6		
Weesp, NH	7126	70	57	81	mrt 41			vanaf medio 42	nee (anti)	6,9	6	ja
Werkendam, NB	3601	3	3	100						7,9		
Winsum, Gr	2993	14	13	93	nov 42					3,0		
Zandvoort, NH	9488	450	319	71	mrt 42		ja			23,4	2	ja
Zevenaar, Gdl	7520	49	32	65	okt 42					3,5	4	
Zwartsluis, Ov	3472	14	12	86	jul 42					2,4	2	
Zwolle, Ov	43301	672	525	78	okt 41		ja	nee	ja	5,5	>10	

1 Dit is Oude en Nieuwe Pekela samen.

Figuur 1 *Percentage slachtoffers van de jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog per Joodse Gemeente met Joodse inwoners in 1941 en voor zover er gegevens over het aantal slachtoffers beschikbaar zijn. Gebaseerd op Michman, Beem en Michman (1992).*

1. Aalten,56	46. Goor,72	91. Rotterdam,87
2. Alkmaar,84	47. Gorinchem,53	92. Rijssen,87
3. Almelo,62	48. Gorredijk,91	93. 's-Gravenhage,88
4. Alphen aan den Rijn,97	49. Gouda,92	94. 's-Heerenberg,84
5. Amersfoort,53	50. Grave,100	95. 's-Hertogenbosch,61
6. Amsterdam,83	51. Groenlo,69	96. Schoonhoven,87
7. Apeldoorn,38	52. Groningen,96	97. Sittard,87
8. Appingedam,96	53. Grijskerk,93	98. Sliedrecht,82
9. Arnhem,79	54. Gulpen,100	99. Smilde,93
10. Assen,86	55. Haaksbergen,32	100. Sneek,62
11. Barneveld,60	56. Haarlem,55	101. Stadskanaal,66
12. Beek (L),55	57. Hardenberg,95	102. Stedum,96
13. Beilen,53	58. Harderwijk,92	103. Steenwijk,49
14. Bergen op Zoom,65	59. Harlingen,100	104. Strijen,62
15. Beverwijk,82	60. Hasselt,92	105. Ter Apel,100
16. Blokzijl,100	61. Hattem,93	106. Terborg,42
17. Borculo,51	62. Heerlen,51	107. Tiel,51
18. Boxmeer,100	63. Hengelo (Gld),78	108. Tilburg,55
19. Breda,86	64. Hengelo (Ov),64	109. Uden,87
20. Brielle,100	65. Hilversum,92	110. Uithoorn,95
21. Coevorden,91	66. Hoogeveen,90	111. Ulrum,100
22. Culemborg,87	67. Hoogezand-Sappemeer,93	112. Utrecht,82
23. Cuijk,65	68. Hoorn,90	113. Vaals,100
24. Dedemsvaart,83	69. Kampen,93	114. Valkenburg,64
25. Delden,73	70. Leek,91	115. Veendam,93
26. Delft,93	71. Leeuwarden,85	116. Veenendaal,64
27. Delfzijl,92	72. Leiden,77	117. Veghel,54
28. Den Helder,93	73. Lemmer,100	118. Venlo,73
29. Denekamp,97	74. Lochem,88	119. Vlaardingen,33
30. Deventer,64	75. Maassluis,63	120. Vlissingen,95
31. Dieren,62	74. Maastricht,43	121. Waalwijk,58
32. Dinxperlo,95	77. Meerssen,86	122. Wageningen,86
33. Doesburg,65	78. Meppel,91	123. Weesp,70
34. Doetinchem,83	79. Middelburg,82	124. Winschoten,96
35. Dordrecht,84	80. Middelharnis,94	125. Winsum,98
36. Dwingeloo,82	81. Monnickendam,94	126. Winterswijk,86
37. Eibergen,51	82. Nieuweschans,95	127. Zaandam,88
38. Eindhoven,91	83. Nijkerk,80	128. Zaltbommel,82
39. Emmen,85	84. Nijmegen,91	129. Zandvoort,71
40. Enkhuizen,7	85. Oldenzaal,86	130. Zevenaar,74
41. Enschede,48	86. Ommen,94	131. Zuidland,90
42. Franeker,75	87. Oss,71	132. Zutphen,82
43. Geertruidenberg,87	88. Oud-Beijerland,82	133. Zwartsluis,86
44. Genderingen,64	89. Oude en Nieuwe Pekela,92	134. Zwolle,80
45. Gennep,55	90. Raalte,82	

Ook over het bestaan van een lokale vertegenwoordiging van de Joodse Raad melden lang niet alle studies iets. Omdat officieel de geestelijk leider van elke Joodse Gemeente als vertegenwoordiger van de Joodse Raad werd beschouwd, en de meeste lokale studies gaan over de hoofdplaats van een Joodse Gemeente, zijn er onder de vijftig burgerlijke gemeenten uit tabel 1 vermoedelijk slechts enkele plaatsen waar geen vertegenwoordiger van de Raad zal zijn geweest. De informatie over de Duitsgezindheid van de burgemeester en het hoofd van politie is nog minder precies. Over de eventuele invloed van de Joodse Raad, en de Duitsgezindheid van het lokale bestuur vallen op grond van de verzamelde gegevens nauwelijks conclusies te trekken. Niet anders tenminste dan dat we, indien we antwoord op onze vragen willen hebben, een andere onderzoeksopzet zullen moeten bedenken. Los daarvan moet op meer systematische en eenduidige manier dan nu is gedaan het percentage slachtoffers worden bepaald.

De samenhang tussen het percentage NSB-stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1935 en het percentage joodse slachtoffers is zwak (.08) en bepaald niet significant ($p=.58$). Het is opvallend hoe sterk het percentage NSB-stemmen samenhangt met de verzuimdheid (-.47), een verband dat ook significant is ($p<0.01$), zelfs indien die gemeten wordt aan hand van de zuildichtheid van een bepaalde zuil, namelijk die van de joden. In eerder onderzoek wezen Passchier en Van der Wusten (1979) reeds op het bestaan van deze samenhang. Met de overige in de beschouwing betrokken factoren blijkt het aandeel NSB-stemmen slechts zwak en niet-significant samen te hangen. In grotere steden was er meer aanhang voor de NSB (.17; $p=.23$), en daar waar de aanhang van de NSB groter was, begon de deportatie eerder (-.09; $p=.56$).

Niet alle lokale geschiedschrijvingen zijn zo beperkt in het hetgeen ze beschrijven. Sommige gaan ook verder dan het geven van beschrijvingen. Ze verschaffen aanvullende verklaringen voor verschillen in percentages joodse slachtoffers of alternatieve metingen van de condities die volgens onze hypothesen belangrijk zijn. Hierover straks meer. Er zijn zelfs studies die één van onze hypothesen toetsten op een manier die in aanleg dezelfde is als degene die wij voorstaan. De regionale geschiedschrijving door Hage en De Vey Mestdagh (1985) en Van der Berg en Boon (1992) van de jodenvervolging in de Joodse Gemeenten in de kanaalstreek van de Groninger veenkoloniën in de Tweede Wereldoorlog toont dat de door ons genoemde verklaring die een beroep doet op de mate van verzuiling hout zou kunnen snijden. De auteurs laten zien dat in de veenkoloniale burgerlijke gemeenten Stadskanaal, Musselkanaal, Onstwedde en Mussel een hoger aantal joden de oorlog wist te overleven (23%), een naar verhouding groter aantal dan in de naburige burgerlijke gemeenten Veendam en Winschoten (5%). De onderzoekers schrijven dit verschil toe aan de goede contacten tussen de joden en de rest van de bevolking in Stadskanaal en omgeving, voortvloeiend uit de grotere onderlinge afhankelijkheid in een pioniersgebied. Hierdoor vonden meer joden een onderduikadres tijdens de Tweede Wereldoorlog dan in het meer stadse Veendam en Winschoten.

Wat we verder hebben geleerd

Wat we verder hebben geleerd, terwijl we de studies lezen, is dat de studie van de jodenvervolging in methodische zin zou kunnen profiteren van enkele aanwijzingen en bevindingen uit lokale studies. Tevens werden in deze studies aanvullende hypothesen naar voren gebracht die van dienst kunnen zijn bij een verklaring van de differentiële sterftetekans van joden in Nederland in de Tweede Wereldoorlog, en wie weet ter oplossing van de Nederlandse paradox.

Van de vier grote steden waar tevens de grootste populaties joden woonden, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, heeft met name het lot van de joodse gemeenschap in Rotterdam nog steeds geen goede beschrijving gekregen. Daarnaast zijn er tientallen andere gemeenten met joodse gemeenschappen met meer dan honderd leden wier leven of dood tijdens de Tweede Wereldoorlog ook nog niet is bestudeerd. Overigens blijken auteurs van lokale studies die in de laatste jaren verschijnen, in tegenstelling tot wat Michman over eerdere studies meldde, inmiddels frequent naar elkaar te verwijzen.

5.1. Methodische vondsten

De methodologische les van de lezing van ruim vijftig lokale studies is dat lokale geschiedschrijving zonder vooropgezet beschrijvingsschema of gemeenschappelijke probleemstelling licht in weinig of onvergelijkbare data eindigt zodat toetsing van enige hypothese vrijwel onmogelijk is (vgl. Blom, 1985 en Flap, 1987).

Alsnog zouden we de auteurs van toekomstige lokale studies van joodse gemeenschappen tijdens de Tweede Wereldoorlog kunnen oproepen om hun werk in elk geval ook te richten op het verzamelen van enkele standaardgegevens die nodig zijn om vergelijkenderwijs iets te kunnen zeggen over de houdbaarheid van bestaande oplossingen van de Nederlandse paradox. Het dichtst in de buurt van wat wenselijk is komen nog de verschillende delen uit de reeks over joodse gemeenschappen in de provincie Groningen, *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Groningen*, onder redactie van De Vey Mestdagh. Voor die joodse gemeenschappen is systematisch demografische informatie, inclusief het beroep, verzameld van alle joden die tussen 1811 en 1945 in die gemeenschappen hebben geleefd. Het bewerken van deze waardevolle gegevens tot bruikbare tabellen is echter een klein onderzoek op zich.

Hoewel Michman (1991) andere vragen in gedachten had dan wij – hij dacht aan beschrijvingsvragen en wij willen toetsingsvragen beantwoorden – toch had hij wel gelijk toen hij zei dat om verder te komen in de lokale geschiedschrijving daarnaast andere bronnen moeten worden aangeboord dan die te vinden zijn in lokale archieven. In elk geval lijkt lokaal onderzoek voorlopig geen alternatief voor de bewerkelijke weg van het bijeenbrengen en de analyse van de in zekere zin schrikbarende hoeveelheid bestaand statistisch materiaal. De haalbaarheid van zo'n onderzoeksopzet moet nog blijken, natuurlijk. De studie van de historicus Van der Boom (1995) over Den Haag leert dat in onderzoek van gemeenten met een hoog aantal joodse inwoners met een steekproef uit deze inwoners kan worden volstaan. Zo kan het benodigde werk binnen de perken worden gehouden. Voor gemeenten met kleinere aantallen joden is het wel dienstig voor alle joodse inwonenden gegevens te verzamelen.

Dergelijke secundaire gegevens kunnen alsnog worden aangevuld met primaire gegevens. Sommige auteurs, zoals Van Dam (1985) en Lurvink (1991), hielden interviews met overlevenden. De interviews werden onder meer gebruikt om enig idee te krijgen van de omvang van het eventuele antisemitisme in die tijd. Waarom is dat niet vaker gebeurd? Dit zou systematischer in nieuwe plaatselijke studies kunnen gebeuren, maar men moet daarmee wel snel zijn, gezien de gevorderde leeftijd van de mensen die de oorlog bewust hebben meegemaakt.

Men kan zich afvragen of de burgerlijke gemeente wel altijd de juiste eenheid is. Verschillende dorpen binnen eenzelfde gemeente kunnen immers uiteenlopen in de kenmerken waarin wij geïnteresseerd zijn, zoals bijvoorbeeld de mate van verzuiling of het percentage slachtoffers.

Diverse studies suggereren alternatieve indicatoren voor de relevante kenmerken waar we informatie over zoeken. Sommige van deze indicatoren zeggen tegelijkertijd iets over verschillende van de door ons onderscheiden actoren. Zo zou de Duitsgezindheid van de politie kunnen worden afgemeten aan het aantal zuiveringen dat na de oorlog heeft plaatsgehad in het plaatselijke politieapparaat. De hulp die de bezetter kreeg en het bestuurlijk niveau waarop collaboratie plaatsvond is ook af te lezen aan het feit of de NSB in de gemeenteraad zat (Van der Berg en Boon, 1992). Soms wordt tevens melding gemaakt van het aandeel NSB'ers onder de gemeentebambtenaren.

Een aanverwante indicator, die strikt genomen niet op de lokale overheid maar op de sociale afstand tussen de joden en de niet-joden onder (delen) van de lokale bevolking slaat, is te vinden in Van der Boom (1995). Hij wijst op het betrekkelijk grote aantal leden van de WA, de Weerafdeling van de NSB, per duizend inwoners in Den Haag. Sommige studies gaan letterlijk in op de hoeveelheid relaties tussen joden en niet-joden als ze beschrijven hoe vaak joden buiten hun eigen groep trouwden. Vlak voor de oorlog kwamen in heel Nederland in totaal 12.000 gemengde huwelijken voor tussen joden en niet-joden (De Jong, 1968-1988, VI, pp. 295-303). Sommige studies vermelden het voorkomen van zelfmoord onder joden, hetgeen eveneens iets zegt over de mate van integratie van de joodse bevolking in de lokale gemeente (vgl. Ultee en Luijkx, 1997). Lurvink (1991) meldt expliciet dat er geen zelfmoorden in Aalten plaatsvonden onder de joden tijdens de bezetting.

De mate waarin joden in de alledaagse omgang geassimileerd waren valt te benaderen door te kijken of joden deelnamen aan algemene verenigingen of zelfs in het bestuur van zulke verenigingen zaten. De sociale afstand die joden uit eigen beweging tot anderen aanhielden, valt goed te bepalen aan het bestaan van eigen joodse verenigingen. Zo geven Klinken en De Vey Mestdagh (1985, pp. 166-167) en Schut (1991) lijsten van plaatselijke joodse verenigingen en hun bestuursleden. Hierbij doen zich opmerkelijke combinaties voor, bijvoorbeeld de joodse voetbalvereniging Achdoeth uit Leeuwarden die in de derde klasse van de KNVB uitkwam tegen andere Friese verenigingen (Schaaf, 1994). Dit is zowel een teken van integratie als een gebrek daaraan. Vooral in studies van de grotere steden wordt melding gemaakt van het bestaan van meerdere aparte joodse verenigingen.

Relevante verschillen in sociale afstand tussen joden en niet-joden blijken ook uit de percentages joden die bij de telling van 1941 in antwoord op de vraag tot welk kerkgenootschap

ze behoorden aangaven onkerkelijk te zijn. Van der Boom (1995) constateert bijvoorbeeld dat de joden in Den Haag vermoedelijk sterker geassimileerd waren dan die in Amsterdam, daar in Den Haag 12% aangaf onkerkelijk te zijn, terwijl slechts 7% dat deed in Amsterdam (Volgens het rapport van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters was dat in Utrecht 15%, in Rotterdam 14 % en in de rest van Nederland gemiddeld 10%).

Het aandeel joodse mensen dat onderduik vond, zegt iets over de mate waarin ze daadwerkelijk hulp vonden bij niet-joden. Volgens De Jong (1968-1988, VI, p. 343) slaagden in Nederland in totaal 18.400 joden erin onderduik te vinden. Sommige lokale studies melden het aantal onderduikers. Lurvink (1991, p. 156) zegt dat burgemeesters oproepen deden verschijnen in het *Algemene Politieblad voor het Koninkrijk der Nederlanden* tot 'opsporing, aanhouding en voorgeleiding van de navolgende personen van joodschen bloede, die verdacht worden zonder de vereiste vergunning van woonplaats te zijn veranderd'. Zo'n oproep betrof in de regel mensen die er ten minste voorlopig in geslaagd waren onderduik te vinden. Juist indien niet elke burgemeester elke onderduiker in het *Politieblad* liet zetten kunnen dergelijke oproepen worden gebruikt om aan te geven in hoeverre een burgemeester collaboreerde.

Theoretische vondsten

Met betrekking tot het handelen van de bezetter noteert Van Dam (1985, p. 84) dat razzia's in Utrecht veel moeilijker te houden waren vanwege het ontbreken van joodse woonwijken. Verder schrijft hij dat de afwezigheid in Utrecht van een Aussenstelle van de SS wat uitmaakte voor het gemak waarmee de bezetter razzia's kon organiseren.

Uit diverse lokale studies blijkt dat de Nederlandse politie alom werd ingezet als helper bij deportatiewerkzaamheden, terwijl de inbreng van de Duitse bezetter bij de daadwerkelijke deportatie van joden gering bleef. Waarom voerden Nederlandse politiemensen de deportatie van hun land- en veelal ook dorpsgenoten uit? Waarom volgden zij bevelen daartoe zo efficiënt op? Als een van de weinige auteurs van plaatselijke studies gaat Van der Boom (1995) daarop in. Hij noemt als factoren naast de gebruikelijke gehoorzaamheid aan orders van boven hen geplaatste Nederlandse autoriteiten de angst voor straf, ontslag en uitzending naar Duitsland in geval van dienstweigering. De vraag is natuurlijk ook waarom Nederlandse, niet pro-Duitse burgemeesters dergelijke bevelen doorgaven.

Enkele auteurs maken melding van het bestaan van een volgorde waarin verschillende groepen joden werden afgevoerd. Eerst werden de buitenlandse joden weggevoerd (Van Dam, 1985, p. 76), en daarna de lagere klasse (p. 94). Volgens Derksen (1988, p. 318) hadden ook in Meppel de welgestelden onder de joden betere overlevingskansen. Naar de mening van deze auteurs zullen het hebben van een groter inzicht, geld om onderduik te betalen en relaties om onderduik te vinden en te krijgen hiermee te maken hebben gehad (vgl. ook Van der Berg en Boon, 1992). Niet alleen inzicht, geld en relaties, maar diverse andere relevante factoren hangen vermoedelijk onderling samen. Zo woonden de armen vaker geconcentreerd in bepaalde wijken dan de rijken, hetgeen hen kwetsbaarder maakte. Van der Boom wijst erop dat deze omstandigheid zou kunnen verklaren waarom er in Amsterdam geen, maar in Den Haag wel een verschil in deportatie- en sterftekans was tussen rijke en arme joden. Bovendien bestond

de Joodse Raad vaak uit personen uit de rijkere families. De buitenlandse joden die hier als vluchteling verbleven, in totaal zo'n 16.000 (De Jong, 1968-1988, IV, p. 744), waren het meest kwetsbaar daar ze de minste connecties hadden met niet-joodse Nederlanders, en ze ook zelden gelieerd waren aan mensen van de Joodse Raad (vgl. Houwink ten Cate, 1989).

Derksen (1988, p. 319) meent dat deportaties die in een zeer vroeg stadium plaatsvonden naar verhouding tot meer slachtoffers leidden, omdat in het begin de joden nog vrij algemeen geloofden dat de wegvoering tot doel had om in de arbeidsinzet te helpen, terwijl de illegaliteit nog in de kinderschoenen stond. Ogenschijnlijk hiermee in tegenspraak is de door Lurvink gesuggereerde, in eerste instantie contra-intuïtieve hypothese – ze hadden inmiddels misschien beter kunnen weten – dat joden zich gewilliger lieten wegvoeren indien familie van hen reeds was weggevoerd. Vermoedelijk hoopten of verwachtten ze hun familie terug te zien in de kampen. Derksen meent verder dat de leeftijdsopbouw van een plaatselijke bevolking, dat wil zeggen een lokale gemeenschap met veel ouderen, kan maken dat men niet makkelijk onderduikt. Hage en De Vey Mestdagh (1985, p. 134) wijzen erop dat joden misschien tevens niet onderdoken uit angst voor represailles tegen achterblijvende familieleden.

Er wordt ook op gewezen, bijvoorbeeld door Van Dam (1985, p. 107), dat een betere organisatie van het verzet mogelijk nog iets zou kunnen hebben uitgemaakt. Indien het onderduiken over een kleiner aantal schijven verliep, dan werd de kans op opsporing vermoedelijk kleiner. Zo meent Laansma (1981) dat de joden die in Steenwijk het er levend afbrachten, dat voor een goed deel te danken hadden aan een actieve onderduikorganisatie die onderdeel vormde van het Verzet in de Kop van Overijssel. Deze organisatie was zeer actief in het zoeken van onderduikadressen en dikwijls met succes. Enkele auteurs, onder andere Lurvink (1991) en Klinken en De Vey Mestdagh (1985), suggereren dat gereformeerden meer hulp boden dan anderen, terwijl de katholieken juist minder hulp zouden hebben geboden, omdat dezen de joden als moordenaars van Christus verder buiten het morele universum plaatsten dan de eersten, die meer lotsverbondenheid met de joden voelden als zijnde een ander uitverkoren volk. Daartegen zou men kunnen volhouden dat katholieken vermoedelijk minder gezagsgetrouw zijn en dat ook waren aan de nieuwe orde.

Lurvink (1991, p. 93) wijst erop dat kleine joodse gemeenschappen zich vanwege hun geringe getal wel moesten aanpassen aan hun omgeving: 'De joodse gemeenschap was veel te klein om te verzuilen'. Grotere steden, voorzover studies daarover melding van maken, kenden eigen joodse verenigingen, zoals bijvoorbeeld Groningen, Leeuwarden en Zwolle, terwijl van kleinere plaatsen vrijwel altijd wordt vermeld dat joden lid zijn van algemene organisaties en vrijwillige verenigingen op allerlei gebied.

Ten slotte nog een puzzel. Hageman (1993, p. 198) wijst op het merkwaardige feit dat de joden uit Friesland zelf niet onderdoken en dat zij grotendeels zijn weggevoerd en niet zijn teruggekomen, terwijl tegelijkertijd veel Amsterdamse joden een goed onderduikadres vonden in Friesland en ook de oorlog hebben overleefd. Was Friesland nu wel of niet geïntegreerd? En welke hypothese wordt nu weerlegd of juist bevestigd? Wellicht dat verschillen in de organisatie van het verzet en de hulp bij onderduik in de hoofdstad en in Friesland daar iets mee te maken hebben gehad.

Conclusie

Het onderzoek naar de 'Nederlandse paradox' en het zoeken naar antwoorden daarop stukt wegens het geringe aantal landen dat kan worden vergeleken. Onderhavig artikel herformuleerde daarom allereerst de vragen zo dat vooruitgang wordt geboekt: na De Jongs beschrijvings-, Bloms verklarings- en Lammers' toetsingsvragen over landen komen toetsingsvragen over gemeenten.

Volgens deze hypothesen zal de vervolging van de joden tot meer slachtoffers hebben geleid indien de bezetter vastberadener en machtiger was; de lokale overheid in de persoon van de burgemeester en het hoofd van politie Duitsgezind was; de joden vanwege de verzuiling minder hulp kregen aangeboden of konden vinden, de plaatselijke aanhang van het zionisme klein was en er geen plaatselijke afdeling van de Joodse Raad bestond die ten minste tijdelijk ont-heffing van deportatie kon bieden.

Vervolgens werd een eerste poging ondernomen om deze hypothesen op hun waarde te beproeven door ze te vergelijken met de empirische gegevens daaromtrent in de door ons verzamelde lokale studies van Nederlandse gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Met deze gegevens valt echter, zo blijkt, eigenlijk alleen een stellige bewering te doen over de eerste hypothese. De hypothese over de vastberadenheid van de bezetter heeft, zoals gezegd, lange tijd gefungeerd als negatief ijkpunt (vgl. Croes, 1997). De tamelijk grote verschillen in percentages slachtoffers tonen dat de bezetter in elk geval niet zo vastberaden en almachtig was dat dit percentage overal even hoog was. Het feit dat de daadwerkelijke deportatie niet overal op hetzelfde moment aanving, wijst in dezelfde richting. Een eerste berekening, waarbij de resultaten gezien de kwaliteit van de gegevens niet anders dan met grote omzichtigheid kunnen worden behandeld, laat zien dat er enige indicatie is dat daar waar de deportatie vroeg begon er meer slachtoffers vielen. Ook blijken er regionale verschillen waarbij de sterftেকansen voor joden in het Oosten en het Zuiden van het land, dat wil zeggen in Joodse Gemeenten in Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Limburg, beneden het landelijk gemiddelde lagen terwijl die in de Gemeenten in de andere provincies daarboven lagen.

De joden blijken naar verhouding minder verzuild te zijn geweest in de grote steden. Verder zijn er zwakke aanwijzingen, de gevonden verbanden zijn immers niet statistisch significant, dat de overlevingskansen slechter waren voor joden die in grotere gemeenten woonden. Dit resultaat zou ingaan tegen de gedachte dat verzuiling slecht was voor overlevingskansen van joden. Indien we de zuildichtheid van de joodse gemeenschappen, dat is het aantal joodse verenigingen per duizend joodse inwoners, afzetten tegen hun overlevingskansen, dan blijkt er een zwak negatief, niet verwacht, maar bij lange na ook niet significant verband te zijn tussen de mate waarin de joodse bevolking verzuild was en het percentage slachtoffers.

Wat de overige hypothesen betreft, daar valt weinig zinnigs over te melden bij gebrek aan gegevens in de lokale studies. Een verband waar we niet direct een hypothese over hadden geformuleerd blijkt zelfs bij ons geringe aantal gemeenten significant te zijn. De vervolging begon eerder in de grotere steden, hetgeen als een aanwijzing kan worden gezien voor de planmatige, vastberaden en centraal geleide politiek van jodenvervolging. Die bevinding wijst erop dat de jodenvervolging in Nederland wellicht toch centraal werd gecoördineerd.

Als we de gegevens uit de lokale studies combineren met gegevens uit andere bron, namelijk CBS-gegevens over stembusuitslagen bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935, blijkt er een zwak, negatief, niet-significant verband te bestaan tussen de steun voor de NSB bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1935 en het percentage slachtoffers onder de joodse inwoners van de betreffende gemeente. Ook vinden we opnieuw, gelijk andere onderzoekers al eerder, een sterke, significante samenhang tussen de mate van verzuiling van de lokale gemeenschap en de aanhang van de NSB.

De weerlegging van de hypothese over de eenvormige maar verderfelijke consequenties van de vastberadenheid en de almacht van de bezetter betekent tegelijkertijd ook dat de verklaring voor verschillen in percentages omgekomen joden niet alleen bij de bezetter maar ook bij de andere actoren en in hun situatie gelegen kan zijn. Een bezetter mag vastberaden zijn en veel macht hebben, desondanks kan zijn handelen meer en minder effectief zijn. Dergelijke andere hypothesen ter verklaring van de Nederlandse paradox zijn evenwel, zo bleek uit onze oefening, niet goed te toetsen aan de hand van gegevens ontleend aan lokale studies over het sociale leven in het algemeen en de jodenvervolgung in het bijzonder in Nederlandse gemeenten. De diverse lokale studies over Nederlandse gemeenten in Tweede Wereldoorlog bevatten slechts in beperkte mate de gewenste gegevens.

Ook al levert menige lokale studie zinnige methodische en theoretische aanwijzingen hoe bestaand onderzoek kan worden verbeterd, de belangrijkste les die lezing oplevert, naast het bewijs dat de gemeenten uiteenlopen in percentages slachtoffers, is wel dat, willen we verder komen met de vraag naar het waarom van die verschillen, we systematische sociografie moeten bedrijven. Lokale eenheden, zoals gemeenten moeten systematisch worden beschreven en daarna vergeleken aan de hand van vaste beschrijvingsschema's, met gebruikmaking van andere secundaire bronnen (zie Ultee en Flap, 1996). Pas dan kunnen we eraan denken om het relatieve belang van de verschillende mogelijke oorzaken voor verschillen in percentages slachtoffers onder de joodse inwoners van Nederlandse gemeenten tijdens de Tweede Wereldoorlog uit te zoeken.

Noot

1 We danken Marnix Croes, Dienne Hondius en Cor Lammers voor hun waardevolle opmerkingen bij een eerdere versie van deze bijdrage. Het

onderhavige onderzoek werd mede mogelijk gemaakt dankzij een subsidie van NWO (nr. 510-12-060).

Literatuur

- Blom, J.C.H. (1983), *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Bergen: Octavo.
- Blom, J.C.H. (1985), Onderzoek naar verzuiling in Nederland. In: J.C.H. Blom en C.J. Misset (Red.), *'Broeders sluit U aan'* (pp. 10-29). 's-Gravenhage: De Bataafsche Leeuw.
- Blom, J.C.H. (1987), De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief. *De Gids*, 150, 494-507.
- Croes, M. (1997), *Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland: straf georganiseerd of een los verband?* In deze bundel.
- Derksen, W. en Sande, M.L. van der (1984), 'Wij waren niet op heldendom geselecteerd'. In: W. Derksen en M.L. van der Sande (Red.), *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (pp. 5-82). Deventer: Kluwer.
- Fein, H. (1979), *Accounting for Genocide. National Responses to Jewish Victimization during the Holocaust*. New York: Free Press.
- Flap, H. (1987), Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving. In: J. Frieswijk, e.a. (Red.), *Frijslands verleden verkend. Problemen, methoden en onderzoek met betrekking tot de Friese geschiedenis na 1750*. (pp. 39-52). Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Hendrickx, J. (1994), Modernization and Religious Assortive Mating: Explanatory Models for Regional Variations in the Netherlands, 1938-1986. In: J. Hendrickx, *The Analysis of Religious Assortive Marriage* (pp. 45-92). Amsterdam: Thesis.
- Hilberg, R. (1985), *The Destruction of the European Jews*, Revised edition. New York: Holes & Meier.
- Hirschfeld, G. (1991), *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 in historisch perspectief*. Haarlem: Becht.
- Houwink ten Cate, J. Th. (1989), 'Het jongste deel'. Demografische en sociale kenmerken van het Jodendom in Nederland tijdens de oorlog. *Jaarboek van het Riad*, 1, 9-66.
- Huizinga, J.J. (1996), *Friesland en de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden: Friese Pers Boekerij.
- Jong, L. de (1969-1988), *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945*, Den Haag: SDU.
- Kooy, G.A. (1962), *Het echec van een 'volkse' beweging*. Assen: Van Gorcum.
- Kruijt, J.P. (1957), Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland. *Sociologisch Jaarboek* 11, 29-65.
- Lammers, C.J. (1990), *Macht en gezag van de Duitse bezetter*. Amsterdam: Noord Hollandsche.
- Lammers, C.J. (1994), Collaboreren op niveau. *Mens en Maatschappij*, 69, 366-399.
- Michman, J. (1991), Nostalgische en academische Medienologie. *Studia Rosenthaliana*, 25, 91-98.
- Michman, J., Beem, H. en Michman, D. (1992), *Pinkas: geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland*. Deventer: Kluwer.
- Passchier, N.P. en Wusten, H.H. van der (1979), Het electoraal succes van de NSB in 1935. In: P.J. Klein en G.J. Borger (Red.), *De jaren dertig* (pp. 262-273). Amsterdam: Meulenhoff.
- Pennings, P.J.M. (1991), *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen*. Kampen: Kok.
- Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (1942), *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland*. 's-Gravenhage: Algemene Landsdrukkerij.
- Schaaf, Y. (1994), *Laarzen op de lange pijp. Leeuwarden in de Tweede Wereldoorlog*. Leeuwarden: Van Wijnen.
- Ultee, W. en Flap, H. (1996), De Nederlandse paradox: Waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet? In: H. Ganzeboom en S. Lindenberg (Red.), *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler* (pp. 185-197). Amsterdam: Thesis.

Ultee, W. en Luijckx, R. (1997), *De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943*. In deze bundel.

Vuijsje, H. (1986), *Vermoorde onschuld, etnisch verschil als Hollands taboe*. Amsterdam: Bert Bakker.

Bijlage: Lijst van plaatselijke studies bevattende aantallen joden ter plaatse aan het begin van de Tweede Wereldoorlog en de aantallen daarvan die zijn gedeporteerd, de aantallen daarvan die zijn omgekomen of namenlijsten van omgekomenen of gedeporteerden.

Adelberg, S. van (1977), *De joden van Amersfoort. Rondom de geschiedenis van een oude sjoel*. Amersfoort: s.n.

Becker, J. (1992), *Besneden en begraven ... vijf eeuwen joden in Tiel en het Gelders rivierengebied*. Tiel: Stichting Onderzoek Joods Verleden in Tiel.

Beem, H. (1973), *De joodse gemeente te Sneek*. Bolsward: A.J. Osinga BV.

Beem, H. (1974), *De Joden van Leeuwarden. Geschiedenis van een joods cultuurcentrum*. Assen: Van Gorcum.

Berg, A. van der en Berg, R. van der (1987), *De joodse gemeenschap van Oud-Beijerland*. 's-Gravendeel: Robbemond.

Berg, C.A. van der en Boon, E.P. (1992), *De Joodse gemeenschap in de kanaalstreek. Stadskanaal, Musselkanaal, Onstwedde, Mussel*. Groningen: Stichting Vrienden van het Rijksarchief in Groningen.

Berge, M.J. van den. et al. (1991), *Om nooit te vergeten: Rijswijk in de Tweede Wereldoorlog*. Rijswijk: Gemeente Rijswijk.

Bollegraaf, R. (1993), *De joden te Oss tijdens de bezetting door Duitsland*. Amsterdam: Bernard Bollegraaf.

Boom, B. van der (1995), *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: Seapress.

Bos, L. (1978), *De joodse gemeenschap in Coevorden*. Coevorden: Coevorder Cahier.

Brasz, I. (1984), *De kille van Kuilenburg. Joods leven in Culemborg*. Culemborg: G.J.L. Koolhof.

Cahen, J. (1979), Een hoofdstuk uit de nieuwste geschiedenis van de Haagse joden. In: *Die Haghe. Jaarboek 1979*. Den Haag: Drukkerij Trio.

Dam, C. van (1985), *Jodenvervolging in de stad Utrecht*. Zutphen: De Walburg Pers.

Derksen, S.C. (1988), *Opkomst en ondergang van een woonaangevende joodse gemeente (250 jaar joods leven in Meppel)*. Meppel: Ten Brink Meppel BV.

Dinter, W.S. van (1990), *De joden van Gennep 1650-1950*. Zutphen: De Walburg Pers.

Dinter, W.S. van (1995), *Gemeente Gennep in de wereldbrand 1939-1945*. Gennep: Afdeling Voorlichting Gemeente Gennep.

Gelderen, J. van (Red.) (1985), *Fragmenten. Joods leven in Zwolle en omgeving*. Kampen: IJsselakademie.

Gelderen, J. van (1993), *Kroniek van de jodenvervolging Kampen 1940-1945. Kampener Almanak*. zonder jaargang, 305-319.

Hage, R.C. en Vey Mestdagh, J.H. de (1985), *De Joodse gemeenschap van Veendam-Wildervank, Muntendam en Meeden*. Groningen: Stichting Vrienden van het Rijksarchief in Groningen.

Hageman, H. (1993), *Leeuwarder joden of joodse Leeuwarders. Jodenvervolging en ambtenarenapparaat in Leeuwarden. Leeuwarder Historische Reeks*, 4. 168-216.

Hamburg, H. en Regtien, J.C. (1993), *Een joodse erfenis in Winsum*. Bedum: Uitgeverij Profiel.

Hulst, F.J. en H.M. Luning (1991), *De Joodse gemeente Assen. Geschiedenis van een behoorlijke kille, 1740-1976*. Assen: Vanderveen.

Huyser-Verhoef, M. (1989), *Van Rabbi Eliezer ben Menachem tot Israël Emanuel plein: Sporen van 250 jaar joods leven in Hardenberg*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

- Jansen, J.C.G.M., Lemmens, J.M., Gelder, D.I. van en Aussems, J.M.G. (1991), *Joods Beek. Een geschiedenis van drie eeuwen joods leven in een Limburgse plattelandsgemeente*. Beek: Drukkerij Econoom BV.
- Jansen, M., Dasberg, N., Hert, H.G. van der en Kalb, W. (1988), *Joods leven in Dordrecht*. Dordrecht: Gemeentelijke archiefdienst Dordrecht.
- Joods monument Boxmeer* (1995), Boxmeer: Stichting Joods Monument Boxmeer.
- De joodse gemeente te Elburg (1992), Elburg: Oudheidkundige vereniging 'Arent thoe Boecop'.
- Joden in Noord-Oost Groningen. De joodse gemeenschappen in Appingedam, Bierum, Delfzijl, Kantens, Loppersum, Middelstum, Stedum, Ten Boer, Termunten, Uithuizen, Uithuizermeeden, Usquert, 't Zandt en omliggende dorpen* (1980), Groningen: Stichting Vrienden van het Rijksarchief in Groningen.
- Joden in Noord-West Groningen* (1988), Groningen: Stichting Vrienden van het Rijksarchief in Groningen.
- Jong, de S. (1970), *Joods leven in de Friese hoofdstad*. Leeuwarden: Miedema Pers.
- Kila, J.D. (1992), *Kaddiesj voor Joods Alkmaar*. Alkmaar: Historische Vereniging Oud-Alkmaar.
- Klinken, G.J. en Vey Mestdagh, J.H. de (1985), *De Joodse gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden*. Groningen: Stichting Vrienden van het Rijksarchief in Groningen.
- Koeman-Poel, G.S. (1985), *De joden van Boertange en Vlagtwedde... een herinnering*. Scheemda: Uitgeverij actief Scheemda BV.
- Koeman-Poel, G.S. (1989), *Een synagoge in het veen. Het verhaal van de 'Pekelder' joden 1693-1942*. Oude Pekela: Drukkerij Hoekstra BV.
- Kooger, H. (1974), *De joodse gemeenschap van Zevenaar*. Zevenaar: Liemers Lantaern.
- Kooger, H. (1981a), *Joods leven in Doesburg*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Kooger, H. (1981b), Joods leven in Oss. In: *Nederlandse Historien*, 15, 90-94.
- Kooger, H. (1987), *Joods leven in Dieren, Rheden en Velp*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Laansma, S. (1978a), *De joodse gemeente te Borculo, omvattende Borculo, Eisbergen, Groenlo, Lochem, Neede en Ruurlo*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Laansma, S. (1978b), *De joodse gemeente te Hengelo Gelderland*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Laansma, S. (1979), *De joodse gemeente te Apeldoorn en het Apeldoornsche Bosch*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Laansma, S. (1981), *De joodse gemeenten in de kop van Overijssel*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Lemmens, J.M. (1990), *Joods leven in Maastricht*. Maastricht: Stichting historische reeks Maastricht.
- Lemmens, J.M. (1993), De Sittardse joden en hun begraafplaatsen. In: *Sittard, uit bronnen geput* (pp. 528-540). Sittard: Stichting Historie Sittard.
- Ludwig, J.B. (1983), De joden in Smilde. *Ons Waardeel*, 3, 183-194.
- Lurvink, P. (1991), *De Joodse gemeente in Aalten. Een geschiedenis 1630-1945*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Makaske, P. (1992), *De joodse gemeenschap van Avereest. Een terugblik op het Joodse leven in de gemeente Avereest, voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog*. Bunne: Servo.
- Mayer-Hirsh, N. en Kooger, J.P. (1988), Joods leven in Nijkerk. In: *Nederlandse Historien*, 22, 54-62.
- Megen-Hartog, M.R. van (1988), *De Joodse Gemeente te Nijmegen 1920-1940*. s.l.: s.n.
- Poolman, A. (1970), *Joden in Hoorn*. s.l.: s.n.
- Pos, J. en Gestel, B. van (1983), *De synagoge in Veghel. Een verzameling van historische feiten en gegevens over de Joodse Gemeenschap en hun Synagoge in Veghel*. Veghel: Heemkundekring Vehchele.
- Reijnders, C. (1976), Joden en Overheid in 's-Hertogenbosch van de 18de tot de 20ste eeuw. In: *Varia Historica Brabantica V* (pp.214-218). 's-Hertogenbosch: Provinciaal Genootschap.
- Schut, E. (1991), *Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in de Pekela's 1683-1942*. Assen: Van Gorcum.
- Spijter, A.E. (1995), *Zandvoorts wijzen kwamen uit het oosten*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum.
- Stamkot, B. (1989), *Joods Gorcum 1349-1964. Een gedenkboek*. Gorinchem: Stichting Merewade.
- Steinen, H. (1993), *De joodse gemeente Heerlen*. s.l.: s.n.

- Stibbe, D. en Hagedoorn, J. (Red.) (1995), *Herinneringsboek Joods Zwolle 1940-1945*. Zwolle: Nederlands-Israëlitische Gemeente Zwolle.
- Straten, B. van (1993), *Mediene Sjtampers, Komst, verblijf en ondergang van de Werkendamse en Woudrichemse joden 1680-1943*. Werkendam: Historische Vereniging Werkendam.
- Vierstraete-Erdtsieck, I. (1985), *De jodenvervolging in Zwolle. Geschiedenis van de joden te Zwolle tussen 1933-1946*. Zwolle: Scriptie Noordelijke Leergangen Zwolle.
- Voskuil, B.V. (1994), *Joden in Leiden*. Leiden: Nederlands Israëlitische Gemeente Leiden.
- Weustink, G.J.J.W. (1990), *Uit de geschiedenis der joden van Oldenzaal*. Oldenzaal: Uitgeverij Noreg Inc..
- Wolf, D. (1990), *Geschiedenis der joodse gemeente te Ter Apel*. Groningen: Stabo/All-Round.
- Wolff, A. van der (1995), *Joden in Leek en Nietap*. Leek: 4 en 5 mei-comité.
- Woude, S. v.d. en Haan, Sj. de (1995), Drie eeuwen joods leven. *Monument van de maand*, 10, nr. 5.
- Wijnberg, S. (1967), *De joden in Amsterdam*. Assen: Van Gorcum.
- Zomeren, D. van (1984), *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Weesp. Ze waren gewoon ineens weg*. Weesp: Uitgeverij Heureka.
- Zuylen van, L.F. (1983), *De joodse gemeenschap te Enschede 1930-1945*. Hengelo: Twents-Gelderse Uitgeverij Witkam BV.
- Zuylen van, L.F. (1985), Enschede en de -geslaagde?- onderduik van de joden. *Studia Rosenthaliana*, 19, 312-320.